

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro dějiny umění

Studijní program: Obecná teorie a dějiny umění a kultury

Studijní obor: Dějiny výtvarného umění

Hubert Kamil Guzik

Architektura a feminismus v Československu

1. poloviny 20. století

Architecture and Feminism in Czechoslovakia

in the First Half of the 20th Century

Teze disertační práce

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Rostislav Švácha, CSc.

konzultant: Prof. PhDr. Petr Wittlich, CSc.

2009

Současný stav problematiky. Metodologické otázky

Způsoby zkoumání vztahů feminismu a architektury v západoevropských a amerických dějinách umění prošly za poslední tři dekády četnými perturbacemi, spolu s tím, jak se měnily priority a témata feministicky a pak genderově orientované humanistiky. Nejdříve se v sedmdesátých a částečně i osmdesátých letech dějiny architektury – nejstručněji řečeno – soustřeďovaly na otázky státu a výtěžné činnosti na jedné straně a sféry domácnosti na straně druhé. Zkoumaly především dějiny a programy materiálního feminismu období nástupu a rozkvětu kapitalismu a problematiku ztotožnění se žen s kapitalistickým systémem národních států.¹ S pozitivistickým nadšením typickým pro období iniciování výzkumu zároveň spod nánosů dějin dobývaly zapomenuté architektky, mecenášky či organizátorky uměleckého dění a usilovaly o jejich zapojení do umělekohistorického kanónu.² V následujících dekadách, kdy se humanitní studia zaměřila na otázky genderu³ jakožto jevu konstruovaného na úrovni společenských vztahů a jazyka, se historičky a historici architektury obrátili mj. k otázkám relací mezi rodem, pohlavím, sexualitou a prostorem,⁴ otázkám identity autora a konečně ke genderovému přehodnocení pojmu domesticity a domova, území tradičně chápaného jakožto sféra ženská.⁵

Saháme-li v předkládaném výzkumu raději k okruhům témat aktuálních před

¹ Dolores HAYDEN: *The Grand Domestic Revolution*, Cambridge (Ma.) / London 1981; Gwendolyn WRIGHT: *Building the Dream. A Social History of American Housing*, New York 1981; Dolores HAYDEN: *Redesigning the American Dream*, New York / London 2002.

² Po pádu železné opony se tyto pokusy nesměle objevují také v českém dějepisu architektury: Jan MACHONIN / Soňa RYNDOVÁ / Vladislava VALCHÁŘOVÁ / Alena VINTEROVÁ (ed.): *Povolání: architekt[ka]* (kat. výst.), Praha 2003.

³ Rod, chápaný jako historicky a společensky proměnlivý konstrukt maskulinity a feminity, měl být prostředkem revize nejen tradičních, ale také feministických dějin umění, prostředkem revize psaní také těch dějin, které se už naučily vnímat podíl žen na lineární historii. Měl také feministickým historikům a historičkám zaručit, že už nebudou balancovat na hraně této exkluzivity, která je typická pro women's history, soustřeďící se na předmět svého zkoumání. Srov: Joan W. SCOTT: *Gender. A Useful Category of Historical Analysis*, in: *The American Historical Review* XCI, 1986, 1053–1075.

⁴ Diana I. AGREST: *Architecture from Without*, Cambridge (Ma.) 1991; Beatriz COLOMINA (ed.), *Sexuality and Space*, New York 1992; Mark WIGLEY: *White Walls, Designer Dresses. The Fashioning of Modern Architecture*, Cambridge (Ma.) 1995; Debra COLEMAN / Elizabeth DANZE / Carol HENDERSON: *Architecture and Feminism*, New York 1996; a četné další.

⁵ Hilde HEYNEN / Gülsüm BAYDAR (ed.): *Negotiating Domesticity. Spatial Productions of Gender in Modern Architecture*, London / New York 2005.

genderovou revolucí osmdesátých a devadesátých let, činíme tak nikoliv proto, abychom budovali velké vyprávění o roli žen v architektuře první poloviny 20. století. Naše rozhodnutí vyplývá spíše z přesvědčení, že jedním z hlavních následků vztahu feminismu a akademie v podobě akademických gender studies je jakési zastření imanentní vlastnosti feminismu – totiž toho, že byl vždy především aktivním sociálním a politickým aktérem. Opuštění projektů a sociálních aktérů materiálního feminismu ve prospěch otázek identity, touhy, paměti či vidění⁶ nazíraných pomocí psychoanalýzy a poststrukturalismu, které zasáhlo dějiny architektury zejména v devadesátých letech, mělo zajisté své četné důvody. Mezi ně patřilo i to, že zájem o materiální feminismus vycházel nejčastěji z marxismu, a tak byl vůči otázkám identity a sexuálního rozdílu poměrně imunní. Zároveň s materiálním feminismem se však na okraji zájmu feministicky orientovaných dějin architektury ocitlo i to, co feminismus pojilo s moderním národním státem, jeho politickými institucemi, civilizačními modely a – chtě nechtě – i třídní dynamikou. Dosavadní výzkumy českého výtvarného umění a architektury první poloviny 20. století tento proces v marginalizaci či „privatizování“ politického rozměru feminismu zdá se opakuji.⁷

Diagnózu filozofky politické teorie Nancy Fraserové o tom, že se v postsocialistické situaci devadesátých let pozornost emancipačních hnutí soustředila zejména na otázky identity a kulturní dominance, často v neprospěch zájmu věnovaného ekonomické či sociální nespravedlnosti,⁸ považujeme za platnou i pro místní genderovou diskusi. Avšak, jak už před více než dekádou poznamenal historik umění Andrew Hemingway, domnělá

„neslučitelnost teorií sociálního a teorií subjektu (...) není snad ani tak následkem nutnosti, jako spíše vnímáním aktuálního historického momentu, kdy zdá se existuje jen

⁶ K problematice vidění ve vztahu k architektuře především COLOMINA (pozn. 4); eadem: *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*, Cambridge (Ma.) / London, 1994; Z tohoto pohledu podrobila Martina Pachmanová kritice kolektivistické propozice české architektonické avantgardy (viz pozn. 7).

⁷ Martina PACHMANOVÁ: *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*, Praha 2004; Hubert GUZIK (rec.): Martina PACHMANOVÁ: *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*, in: *Umění LIII*, 2005, 527–530.

⁸ Nancy FRASEROVÁ / Axel HONNETH: *Přerozdělování nebo uznání?*, Alena BAKEŠOVÁ / Marek HRUBEC (přel.), Praha 2004.

*málo vůle oba přístupy sjednotit“.*⁹ A to – dodejme už za sebe – na obou stranách bývalé železné opony patrně z jiných důvodů a vzhledem k jiným resentmentům. Vědomí oné neslučitelnosti je v této práci přítomné. A tak, i když často není možné ani žádoucí vytyčovat striktní dělicí čáru mezi různými proudy feministického dějepisu umění, autorovi této práce jsou jednoznačně bližší dějiny architektury tzv. druhé vlny feminismu, jež feminismus chápou především jakožto historický společenský a politický fenomén s určitými cíly, strukturami a modem operandi.¹⁰ Míra pozornosti, kterou věnujeme programům a veřejným aktivitám představitelů a představitelk dobového feminismu a architektury a jejich vztahu ke státu, má za následek, že jsou otázky identity jednotlivých účastníků těchto hnutí pojednány pouze okrajově. Věříme však, že i pro domácí feministické badání dějin architektury může být tato práce přínosem, a to díky doplnění mladé linie feministického dějepisu umění v Čechách o hlas, který na minulost nazírá také drobnohledem starších – a zde právě nově ověřovaných – témat a postupů.

Cíl disertační práce

Cílem práce je v první řadě představit dějiny a mechanismy vztahu institucionalizovaného československého feminismu a hnutí moderní architektury. Tvoří-li dvě první kapitoly v jistém smyslu kauzální vývojovou linii, jejíž průběh určují relace feminismu, architektury a modernizační agendy mladého československého státu, problematizuje třetí kapitola také dopady, jaké mělo na jednotlivce ztotožnění feminismu s progresivistickým modelem moderny a moderního státu.

⁹ Andrew HEMINGWAY: Marxism and Art History after the Fall of Communism, in: Art Journal LV, léto 1996, 20–27.

¹⁰ Výchozím nástrojem uchopení feminismu a moderní architektury jakožto institucionálních a společenských subjektů jsou pro nás definice z oblasti sociálních věd, zejména teorie mobilizace zdrojů.

Metody zpracování

Základem práce je analýza písemných materiálů českých teoretiků a architektů a analýza textů ženských aktivistek a organizací. Práce vznikla na podkladě rozsáhlého průzkumu architektonického, ženského a společensko-kulturního tisku, a knižních publikací. Stejně důležitá byla analýza dobových architektonických realizací a návrhů.

Časový rámec

Společným jmenovatelem všech tří kapitol práce je postoj hnutí avantgardní architektury a feminismu k modernizačním procesům probíhajícím v národním státě, zejména k nástupu teorií organizace práce. Toto téma vytyčuje časový rámec textu, počínaje formulováním étosu moderní společnosti v programech československého feminismu v první dekádě 20. století a konče – dějinami umění teprve objevovaným – obdobím let 1945 až 1948, kdy poválečnou explozi modernizačních procesů doprovázejí pozoruhodné hlasy skepse jak feministek, tak některých avantgardních architektů. Obdobně termín Československo, uvedený v titulu práce, odkazuje spíše k periodizaci, než otázkám zeměpisným či národnostním. Výchozím bodem je zde idea čechoslovákismu – s centralismem do ní vepsaným –, jež se nám jeví být fasetou té stejné státní modernizační agendy, která je hlavní determinantou zde zkoumaných vztahů architektury a feminismu.

Výsledky

Na počátku práce definujeme dynamiku meziválečného československého feminismu a architektury na základě teorie společenských hnutí. Důraz je zde položen především na program, cíle a modus operandi liberální větve feminismu, zastoupené hlavně nadstranickou organizací Ženská národní rada. Víru členek Rady v možnost aktivně spoluvytvářet režimní *policy* v oblasti postavení žen a blízký vztah této organizace s režimovou *polity* chápeme dále jako model platný i pro široké spektrum ostatních

ženských spolků zkoumaného období. Provázání těchto organizací se státem považujeme za nejdůležitější faktor určující jejich relace s hnutím moderní architektury, které se – obzvláště od konce první meziválečné dekády – profiluje v protestní hnutí.

V úvodu a první kapitole sledujeme dále dějiny a logiku ztotožnění se stoupenkyň liberálního feminismu a představitelů avantgardní architektury s civilizační nabídkou moderních ideologií práce, zejména taylorismu. Představujeme proces racionalizace individuální československé domácnosti, jež chápeme jakožto průsečík snah ženských hnutí, inženýrských kruhů a architektů o celkové vymezení místa mužů a žen v rámci státního hospodářství. Zároveň sledujeme konkrétní architektonické příklady aplikace taylorismu na individuální domácnosti: programy, manifestace a realizované příklady racionalizovaného městského bytu a venkovského bydlení.¹¹

Zvláštní pozornost v první kapitole věnujeme přístupu funkcionalistických architektů k taylorizaci domácnosti ve druhé meziválečné dekádě v souvislosti s rozmachem masových médií a formováním vzorců konzumního životního stylu. Příslušníci avantgardy tyto jevy využívají pro své obchodní strategie – pro hledání zákazníka nové architektury, která obsahuje nejen domácnost technicky racionálně řešenou, ale především utopický příslib demokratizace výtvarných technik a společenského solidarismu. Poukážeme zde na roli masových medií pro změnu vzorců chování stavebníků a konzumentů moderní architektury (především žen) z různých společenských tříd. Tato strategie se zdá být jedním z nejpozoruhodnějších aspektů vztahu architektury a feminismu v Československu zkoumaného období a zároveň aspektem nejvíce problematickým. Toliko váhavé formulování kritiky industriálního kapitalismu a konzumpcionistických

¹¹ Problematika je takto monograficky z hlediska dějin umění zpracována poprvé. Z hlediska dějin techniky k tomu viz: Martin FRANC: Technokratické tendence v bytové kultuře 20. a 30. let 20. století, in: Jan JANKO / Emilie TĚŠÍNSKÁ (ed.): Technokracie v českých zemích, Praha 1999, 177–195. Jsou-li dějiny československého funkcionalismu z hlediska mezinárodních vztahů zpracovány poměrně dobře, staly zatím otázky propagace amerických a německých řešení racionalizace domácnosti v Československu v podstatě mimo průzkum. Dílčí poznatky najdeme zejména v: Eric DLUHOSCH: „Nejmenší byt“, The Minimum Dwelling, in: Rassegna 1993, č. 1, 30–37; Christian F. OTTO: The Modernists Interior – Paradigm and Paradox, in: Umění XLIII, 1995, 95–100; Rostislav ŠVÁCHA / Soňa RYNDOVÁ / Pavla POKORNÁ (ed.): Forma sleduje vědu. Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948 (kat. výst.), Praha 2000.

prvků taylorismu chápeme jako prohru jak institucionalizovaného československého feminismu, tak architektonické avantgardy.

Racionalizovaná individuální domácnost byla v Československu dominantním modelem až do roku 1989. Nebyla však modelem jediným, což připomínáme ve druhé kapitole.¹² Zatímco pro liberální feministky tvořily racionalizovaná individuální domácnost a domácnost kolektivizovaná či centralizovaná modely komplementární, pro radikální architektonickou levici soustředěnou kolem pražského teoretika Karla Teigehe znamenaly protiklad. Návrhy na kolektivizaci bydlení lze v myšlení československého liberálního feminismu najít už počátkem 20. století a ve dvacátých a třicátých letech zájem o tuto tematiku vyprovokoval dokonce několik architektonických návrhů a realizací. Když koncem první meziválečné dekády začal Teigův okruh formulovat program kolektivního bydlení, stavěl se k této tradici se svébytnou směsí paternalismu a ignorance. Důvody, proč tomu tak bylo, hledáme – vedle už zmíněného skepticismu meziválečné avantgardy ohledně možnosti aktivně spoluvytvářet režimní policy v oblasti postavení žen – především v tom, že se radikální architektonická levice inspirovala domácím a evropským anarchokomunismem. Levicové a liberální programy emancipace při tom otázky rodiny, étosu práce a modelu veřejné sféry chápaly naprosto odlišně. Stál-li v centru zájmu liberálního feminismu étos ženské práce na pomezí domu a veřejné sféry, soustřeďoval se avantgardní (a marxismem inspirovaný) projekt změny na kritiku (zpravidla mužské) výdělečné práce; zatímco likvidaci domácího hospodářství liberální český feminismus vnímal zpravidla jako cestu, jak zajistit ženám větší podíl na veřejné sféře – sféře, která měla být jakýmsi prodloužením domova, avantgarda definovala naopak veřejnou sféru v kategoriích, v nichž pro ženskou „domácí zkušenost“ mnoho místa nezbývalo. Sblížení

¹² Dosavadní zájem o dějiny kolektivizace bydlení v Čechách se zaměřoval na teorii formulovanou avantgardou od konce dvacátých let (četné práce Rostislava Šváchy, naposledy: Rostislav ŠVÁCHA: Čtyři ženy mluví o architektuře a ženské otázce 1930–1935, in: MACHONIN / RYNDOVÁ / VALCHÁŘOVÁ et al. (ed.) (pozn. 2) 20–31); byl také proveden pokus o její kritiku z hlediska studií rodu (PACHMANOVÁ (pozn. 7)). Diskuse na pomezí politiky a architektury, vedená architektonickými laiky z feministických a technických kruhů, zůstávala zatím – obdobně jako v případě aplikace taylorismu na individuální domácnost – na okraji zájmu domácího uměnovědného bádání.

části architektonické avantgardy a hlavního proudu feminizmu po roce 1945 bylo přímým následkem zahození těchto radikálních vizí avantgardními architekty: byla to tehdy právě feministická tradice, co vedle zkušenosti funkcionalistů přímo ovlivnilo realizovanou podobu českého kolektivního snu: pražského sídliště Solidarita nebo koldomů v Litvínově a Zlíně. Institucionalizovaný feminizmus a hnutí moderní architektury, nově definující svůj vztah ke státu a jeho modernizačnímu programu, navazují tehdy úzkou spoluprací.

Pozornost znovu – po četných pracích zaměřených na kolektivní projekt české avantgardy – věnovaná tématu kolektivizace bydlení ilustruje podle nás problematický vývoj architektonické kultury v Československu první poloviny 20. století¹³ a poukazuje na její odvrácenou tvář, jež se formovala často spíše pod vlivem liberální tradice českého feminizmu, než na základě pobídek ze strany internacionálně orientované avantgardy. Zatímco legitimizací avantgardního projektu sociálního prostoru byla budoucnost a avantgarda, jak poznamenal historik architektury Eric Dluhoš, se nesnažila vysvětlit veřejnosti, že právě jí nabízená řešení jsou těmi nejlepšími,¹⁴ charakterizuje „ženské“ projekty kolektivizace nejenom citlivé vnímání soukromé zkušenosti jednotlivce, ale také snaha o širší demokratickou diskusi. Tyto propozice považujeme proto za to nejhodnotnější, co český liberální feminizmus do architektonické kultury v Československu první poloviny 20. století přinesl.

Postoj k modernizační agendě je jakousi červenou nití, která spojuje architekturu s feminizmem a rovněž i kapitoly této práce. Jak se snažíme dokázat ve třetí kapitole, lze veřejný a soukromý dopad taylorovských slibů rozeznat nejenom v otázce organizace domácnosti, ale také při analýze postavení žen na pracovním trhu: zde při zkoumání změn v postavení žen v architektonických povoláních v Československu první poloviny 20. století.¹⁵ Otázky hierarchie uměleckých oborů a uměleckého vzdělávání, mnohokrát už

¹³ K pojmu architektonické kultury: Rostislav ŠVÁCHA: Tři přednášky Kennetha Framptona, in: Architekt XLII, 1996, č. 1–2, 12.

¹⁴ Eric DLUHOŠ: Karel Teige a nezdar levé avantgardy, in: Umění XLIII, 1995, 9–17.

¹⁵ K tomu v českém dějepisu umění zatím pouze: Marie PLATOVSKÁ / Vladislava VALCHÁŘOVÁ: První

zkoumané feministickými dějinami umění, zde kombinujeme se snahou určit jejich vztah k ekonomickým a statusovým požadavkům dobového feminismu. Po roce 1918 procesům profesionalizace i racionalizace podléhají nejen tradiční ženská zaměstnání či tradiční role ženy jako hospodyňky, ale také povolání pro ženy nová, včetně architektky.

Psychotechnický výběr povolání, podporovaný liberálním feminismem, tehdy ženám sice otevíral přístup k povolání architektky, ale zároveň objektivně a přísně vymezoval jejich místo v pracovní hierarchii. Toto místo definovala navíc také akademická a modernistická rezidua v oblasti uměleckého vzdělávání a v oblasti chápání umělecké tvorby, kde najdeme zkarikované odkazy na romantický topos génia či akademický topos umělce-intelektuála. Cesta ženy k povolání architektky tedy nebyla snadná: katalog překážek sestává z dlouhého výčtu ženiných fyzických vlastností, povahových charakteristik či intelektuálních schopností.

Psychotechnika přinášela sice nesporné emancipační úspěchy, na praktické individuální rovině však často znamenala nová omezení a nové problémy. Snad jednou z mála sfér architektonické tvorby, kde ženy-architektky mohly hledat uplatnění, bylo navrhování „domácího krbu“, racionálního domácího hospodářství jakožto součásti hospodářství státního. Architektky se takto jakousi oklikou hlásily k tvoření a práci mimo domov, fakticky však, stejně jako hospodyně, zůstávaly doma. Spíše než v problematickém otevření nových polí působnosti ženám hledáme proto emancipační náboj v prvních náznacích eroze akademické hierarchie výtvarných povolání, jež lze vyčíst mezi řádky textů avantgardy.

architektky. *Studia a tvorba*, in: MACHONIN / RYNDOVÁ / VALCHÁŘOVÁ et al. (ed.) (pozn. 2) 50–54. Srov: Despina STRATIGAKOS: *Skirts and Scaffolding. Woman Architects, Gender and Design in Wilhelmine Germany*, Ann Arbor 1999.

Seznam v tezích použité literatury

HAYDEN Dolores: *The Grand Domestic Revolution*, Cambridge (Ma.) / London 1981

WRIGHT Gwendolyn: *Building the Dream. A Social History of American Housing*, New York 1981

SCOTT Joan W.: *Gender. A Useful Category of Historical Analysis*, in: *The American Historical Review* XCI, 1986, 1053-1075

AGREST Diana I.: *Architecture from Without*, Cambridge (Ma.) 1991

COLOMINA Beatriz (ed.): *Sexuality and Space*, New York 1992

DLUHOSCH Eric: „Nejmenší byt“, *The Minimum Dwelling*, in: *Rassegna* 1993, č. 1, 30–37

COLOMINA Beatriz: *Privacy and Publicity. Modern Architecture as Mass Media*, Cambridge (Ma.) / London, 1994

DLUHOŠ Eric: *Karel Teige a nezdár levé avantgardy*, in: *Umění* XLIII, 1995, 9–17

OTTO Christian F.: *The Modernists Interior – Paradigm and Paradox*, in: *Umění* XLIII, 1995, 95–100

WIGLEY Mark: *White Walls, Designer Dresses. The Fashioning of Modern Architecture*, Cambridge (Ma.) 1995

COLEMAN Debra / DANZE Elizabeth / HENDERSON Carol: *Architecture and Feminism*, Princeton 1996

ŠVÁCHA Rostislav: *Tři přednášky Kennetha Framptona*, in: *Architekt* XLII, 1996, č. 1–2, 12

FRANC Martin: *Technokratické tendence v bytové kultuře 20. a 30. let 20. století*, in: JANKO Jan / TĚŠINSKÁ Emilie (ed.): *Technokracie v českých zemích*, Praha 1999, 177–195

STRATIGAKOS Despina: *Skirts and Scaffolding. Woman Architects, Gender and Design in Wilhelmine Germany*, Ann Arbor 1999

ŠVÁCHA Rostislav / RYNDOVÁ Soňa / POKORNÁ Pavla (ed.): *Forma sleduje vědu. Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948 (kat. výst.)*, Praha 2000

Hayden Dolores: *Redesigning the American Dream*, New York / London 2002

MACHONIN Jan / RYNDOVÁ Soňa / VALCHÁŘOVÁ Vladislava / VINTEROVÁ Alena (ed.): *Povolání: architekt[ka] (kat. výst.)*, Praha 2003

FRASEROVÁ Nancy / HONNETH Axel: *Prerozdělování nebo uznání?*, BAKEŠOVÁ Alena / HRUBEC Marek (přel.), Praha 2004

PACHMANOVÁ Martina: *Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu*, Praha 2004

HEYNEN Hilde / BAYDAR Gülsüm (ed.): *Negotiating Domesticity. Spatial Productions of*

Gender in Modern Architecture, London / New York 2005

GUZIK Hubert (rec.): PACHMANOVÁ Martina: Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu, in: Umění LIII, 2005, 527–530

Seznam prací autora vztahujících se k disertaci

Zawód: Architekt [ka] (rec.), in: Architektura-Murator 2004, č. 2, 7

„Líná Zuzanka“. Avantgarda, ženy a taylorismus v československé domácnosti, in: Umění LII, 2004, 247–260

Soňa RYNDOVÁ / Vladislava VALCHÁŘOVÁ et. al. (ed.): Povolání: architekt [ka] (rec.), in: Umění LII, 2004, 392–395

Martina PACHMANOVÁ: Neznámá území českého moderního umění. Pod lupou genderu (rec.), in: Umění LIII, 2005, 527–530

Diogenova rodina. Kolektivizace bydlení v Čechách 1905–1948, in: Umění LIV, 2006, 162–176. (anglicky: The Diogenes Family. The Collectivization of Accommodation in Bohemia 1905–1948, in: Art in Translation I, 2009, č. 3, přijato do tisku)

Jak projít uchem jehly? Emancipace žen v architektonických povoláních 1918–1948, in: Umění LVI, 2008, 426–436